

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

КОВАЛЬЧУК Оксана Олександрівна

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ
СУСПІЛЬСТВІ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ Д. АПОСТОЛА
(історіографічний та джерелознавчий аспекти)

07.00.06 - Історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1996

00754225 (P)

АВЗ 4.980

Дисертація в рукописі

Робота виконана в Інституті української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Науковий керівник - член-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор
СОХАНЬ Павло Степанович

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
МИЩИК Юрій Андрійович
кандидат історичних наук, доцент
КОВАЛЕНКО Олександр Борисович

Провідна організація - Український державний педагогічний університет ім. М.Драгоманова

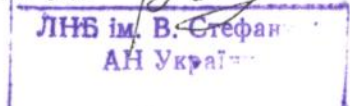
Захист відбудеться "___" _____ 1996 р. о ___ год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 по захисту дисертації в Інституті української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (254050, Київ, вул. Пугачова, 12/2)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Автореферат розісланий "___" _____ 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Верба І.В.

1. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ.

Актуальність теми дослідження. Нинішній етап розвитку процесів державотворення в Україні поставив перед суспільними науками цілий ряд нових актуальних проблем. Центральною є проблема державотворення, яка мусить бути вивчена в її історичному розвитку. До найменш вивчених етапів цього процесу належить час гетьманування Д.Апостола.

Актуальність даної теми і її складність передбачає перш за все аналіз наявного корпусу джерел, в яких вона знайшла своє відображення. Необхідність у джерелознавчій роботі з проблем державності періоду Гетьманщини викликана наявністю великої кількості документів, що різняться походженням, формою і змістом. Це вимагає їх класифікації, взяття з них максимально повної інформації, включення цих документів в об'єкт аналізу і введення їх у науковий обіг.

Розгляд проблеми державотворення вимагає вироблення й застосування різноманітних підходів для об'єктивного висвітлення, що в свою чергу зумовлює залучення великої кількості різнопланових документів, оскільки більшість з них дає уявлення лише про певні сторони цього процесу, а не охоплює його всебічно. Тому слід максимально розширити коло документів, зміст яких підтверджує великий потенціал державотворчих можливостей українського суспільства.

Дослідження проблем державності українського суспільства в 20 - 30-х рр. XVIII ст. через основні види письмових джерел вимагає вивчення моментів, які є ключовими - характер епохи й діяльність гетьмана Д.Апостола в її контексті.

Одним з факторів, що став визначальним при виборі теми

дисертаційного дослідження, була загалом недостатня розробка проблеми державності українського народу, зокрема джерелознавчий її аспект в українській історичній науці. Внаслідок цього ряд питань, які впритул підходять до державотворчих процесів, не розглядалися, а багато з тих, які досліджувалися, залишаються дискусійними.

Не менш важливим аспектом є відшукування й публікація робіт тих істориків, які працювали на початку XX ст. і займалися дослідженням цієї проблематики. Праці такого плану осіли в їх приватних архівах.

Актуальність історіографічного аспекту цього питання полягає в тому, що з цієї проблематики накопичилося чимало історичних праць, які потребують систематизації та історіографічного аналізу.

Мета дослідження полягає в необхідності простеження еволюції концептуальних підходів до осмислення діяльності гетьмана Д.Апостола та державотворчих процесів за часів його гетьманування в українській історичній науці XIX - XX ст.

У дисертації поставлена також мета проаналізувати архівні документи й ті, що вже опубліковані, визначити репрезентативність цих джерел, повноту інформації про державотворчі процеси на Україні в 20 - 30-х рр. XVIII ст., що міститься в них.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити ряд завдань:

- вивчити й систематизувати документи з даної проблематики;
- виявити і включити в об'єкт дослідження документи, які з'явилися окремими публікаціями та у періодичних видан-

нях XIX - XX ст.;

- дослідити документальний фонд ЦДІА України й Інституту рукописів ЦНБ НАН України м. Києва крім прямої їх джерельної вартості для вивчення державотворчих процесів на Україні в 20- 30-х рр. XVIII ст.;

- шляхом вивчення всього комплексу архівних джерел, передусім актової документації і широкого кола історичних праць, простежити динаміку реалізації державотворчої програми, розкрити такі вузлові питання, як: характер і напрям руйнування державності українського суспільства; визначити фактори, які блокували знищення автономії; розглянути державотворчу політику гетьмана Д.Апостола.

Джерельна база. З огляду на те, що головним об'єктом нашого дослідження є актова документація Гетьманщини 20 - 30-х рр. XVIII ст., джерельну базу нашої дисертації складають саме ті фонди Інституту рукописів ЦНБ м. Києва та ЦДІА України, які містять найбільшу кількість письмових джерел цього виду.

Найбільшу цінність для нашого дослідження складає Ф.51 ЦДІА України у м. Києві. Цей фонд являє собою величезний масив ділової документації Гетьманщини, який утворився в результаті діяльності Генеральної військової канцелярії. З усіх досліджених нами фондів, Ф.51 містить найбільшу кількість універсалів Д.Апостола різного характеру.

Ф. II "Історичні документи" Інституту рукописів ЦНБ НАН України м. Києва теж містить багато цінного матеріалу для вивчення історії України даного періоду. До цього фонду увійшли частини архівів, зібраних різними вченими, що представляють собою зібрання (колекції) оригіналів і копій історичних документів, архіви різних історичних товариств і т.д.

Особливу вартість становлять рукописні книги - копії, в яких зібрана різного роду актова документація Гетьманщини; укази й грамоти імператорів, витяги з судових протоколів і т.д.

У Ф. VIII "Колекція Київського університету" великий інтерес для нас становить група документів, що містить універсали гетьманів.

Поряд з цим у дисертації було використано матеріали особистих фондів істориків - Н.Полонської-Василенко (ІР ЦНБ м. Києва, Ф. 42) та О.Левицького (ІР ЦНБ м. Києва, Ф. 81), а також декілька письмових джерел з "Колекції документів київської археографічної комісії", що міститься в ЦДІА України у м. Києві (Ф. 220).

Об'єкт дослідження. В об'єкт джерелознавчого аналізу включені різноманітні за походженням, формою й змістом історичні та літературні документи, які знаходяться в ЦДІА України та Інституті рукописів ЦНБ м. Києва.

Предметом дослідження є документи, складені за участю Д.Апостола або за його наказом. Після розгляду великого масиву архівного матеріалу було обрано для детального, поглибленого аналізу саме ті документи, які визначають характер епохи.

З огляду на те, що Гетьманщина в 20 - 30-х рр. XVIII століття знаходилась у цілковитій залежності від волі царя, характеристика часу гетьманування Д.Апостола була б неповною без використання законодавчої документації Російської імперії.

Об'єктом нашого дослідження є й історіографічний аспект. Для вивчення історіографії даного питання ми досліджу-

емо еволюцію концептуальних підходів до осмислення діяльності гетьмана Д.Апостола та його доби в українській історичній науці, що вимагає аналізу історичних та історіософських концепцій.

Методологічні засади дослідження складають загальнонаукові методи дослідження, а також спеціальні методи історичної науки. Застосовано комплексний підхід та принципи історизму при аналізі джерельної бази та розкритті суті історичних процесів.

Хронологічні межі роботи зумовлені часом гетьманування Д.Апостола (1727 - 1734 рр.) і в більш широкому плані - 20 - 30-ті роки XVIII століття.

Стан наукової розробки теми. Робота по виявленню й публікації документів, що стосуються 20 - 30-х рр. XVIII ст., розпочалася ще у XIX ст.

Багато джерел дають в додатках до своїх "Історій ..." Д.Вантиш-Каменський та М.Маркевич.

За декілька десятиліть окремими істориками було видано ряд важливих документів, що стосувалися епохи гетьманування Д.Апостола¹.

В XIX ст. розпочалася робота по виданню "Генерального следствия о маетностях" - ревізія земельного фонду, проведена в 1729 - 1730 рр. гетьманом Д.Апостолом.²

1. Судієнко М. Матеріали для отечественной истории, в 2-х т. - К., 1848. - Т. I. - 188 с.; Федотов-Чеховский А. Інструкція гетьмана Данила Апостола малоросійським судам // Киевская старина. - 1887. - N 1. - С. 139 - 154.
2. Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Киевского и Гадяцкого полка 1729 - 1730 годов. - К., 1894. - 11 с.; ... Переяславского полка ... - Харьков, 1896. - 45 с.; Василенко Н. Матеріали для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемое под редакцией Н.П.Василенка, в 2-х вып. - Вып. III Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 - 1730 г. - Чернигов, 1908. - 109 с.; ... Нежинского полка ... - Чернигов, 1900. - 417 с., тощо.

Інтерес до минулого і бажання зберегти письмові пам'ятки XVIII ст. спонукали до видання сімейних архівів. Тому в XIX ст. публікується кілька щоденників, які є зразками епістолярної спадщини.¹ Хронологічно охоплюючи 20 - 30-ті рр. XVIII ст., вони є важливим джерелом для дослідження настроїв тогочасного суспільства.

У XX ст. активізувалася робота по виявленню, систематизації і публікації фактографічного матеріалу в історії Гетьманщини. У 1921 р. з утворенням археографічної комісії ЕУАН ця робота була поставлена на наукові засади. Комісія підготувала й видала декілька збірників документів і матеріалів в історії України, які в точки зору введення в науковий обіг нових джерел стали помітним внеском в розвиток історичної науки. М.Василенко став одним з ініціаторів і керівників видання ряду збірок під загальною назвою "Матеріали для історії ..." - які й донині не втратили своєї наукової цінності при вивченні державотворчих процесів в 20 - 30-х рр. XVIII століття.

Новим етапом у виробленні методології джерелознавчих досліджень стали роботи вчених колишнього СРСР у 70 - 80-х роках. Центральними проблемами в джерелознавстві є визначення й характеристика історичних джерел, а також їх класифікація. Зміна історичних концепцій амушувала пересмислювати й теоретичні засади джерелознавства. Відкидалося звужене позитивістське розуміння факту, як певної одиниці, що несе інформацію про події. Це було пов'язано з тим, що як тільки

¹ Маркович Я. Дневныя записки малороссійского подкарabia генерального Якова Марковича. Часть Первая и Вторая. - М., 1859. - ч. 1. - 520 с.; ч. 2. - 414 с.; "Диариуш" Н.Ханенка // ЧОИДР, 1858. - кн. 1. - сумиш. 1 - XXI с., 9 - 74 с.

історичний аналіз ішов далі, ніж подієва канва епохи, більш складні проблеми (аналіз соціальної структури суспільства, поширення в суспільстві міфологем, характерних для того чи іншого часу, світоглядні позиції і т.д.) рамки позитивістської концепції не дозволяли цього зробити.

За твердженням О.Медушевської, на сучасному етапі предмет джерелознавства є: "... все источники как исторически сложившаяся целостная совокупность; общие методы их исследования, опирающихся на принципиальную общность источников как социальных исторических явлений своего времени"¹.

Інша проблема, як уже зазначалося, - класифікація історичних джерел та їх використання при реконструюванні минулого.

Еволюція розуміння об'єкта історичного дослідження, розширення джерельної бази є причиною виникнення різних за своїми концептуальними підходами класифікацій історичних джерел². Робота ведеться і в наш час українськими вченими³. Окремо слід виділити джерелознавчі дослідження вчених Дніпропетровської школи. У роботах М.Ковальського, Ю.Мицика, Г.Швидько було вироблено методологію дослідження вітчизняних

1. Медушевская О. Теоретические проблемы в современном источниковедении // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин (Междувузовский сборник). - М., 1985. - С. 5 - 27.

2. Медушевская О. Теоретические проблемы источниковедения. - М., 1977. - 86 с.; Медушевская О. Современное зарубежное источниковедение. - М., 1983. - 142 с.; Шмидт С. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение. Теоретические проблемы. - М., 1969. - С.7 - 58; Фасорбин В. Источниковедение и его метод. Опыт анализа понятий и терминологии. - М., 1983. - 207 с.

3. Литвиненко М. Джерела з історії України XVIII ст. - Харків, 1970. - 204 с.; Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие. - К., 1992. - 323 с.; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. - К., 1992. - 393 с.

джерел¹, якою ми користуємося у даній роботі.

Наукова новизна. У зв'язку з тим, що в історіографії відсутні спеціальні джерелознавчі дослідження з проблеми державотворення в 20-30 роках XVIII ст., дана робота має заповнити цю прогалину.

Ми аналізуємо матеріал на новому витку розвитку історичної науки, коли з'явився цілий ряд нових напрямків у вивченні історичних явищ.

З урахуванням цих факторів і велося наше дослідження, в якому стосовно 20-30-х рр. XVIII ст. розглядаються проблеми, що актуалізувалися в останній час:

- ментальність, психологічний стан епохи, але не на рівні теоретичних побудов, а спираючись на конкретний архівний матеріал;

- зроблено спробу визначити перспективні напрями діяльності Д.Апостола;

- по-новому розглядаються документи, що стосуються тогочасних подій.

Окрім того, введено в науковий обіг невідомі, неопубліковані архівні матеріали. Розглянуто й доповнено новими фактами проблему державності українського суспільства у XVIII столітті.

Ми зробили спробу дати системний огляд даного питання в українській історичній науці. Вибравши як домінуючу зміну

¹ Ковальський Н. Источниковедение истории Украины XVI - XVIII вв. - Днепропетровск, 1977 - 1985. - Вып. 1 - 8; Ковальський Н., Мельчак Ю. Анализ архивных источников по истории Украины XVI - XVII вв. - Днепропетровск, 1984. - 83 с.; Швидько А. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII - первая пол. XVIII в.в.). - Днепропетровск, 1984. - 108 с.; Швидько А. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI - XVII в.в. - Днепропетровск, 1979. - 100 с.

аксіологічних орієнтацій людства протягом останніх двох століть, ми намагалися дослідити еволюцію концептуальних підходів до осмислення діяльності гетьмана Д.Апостола та його доби в українській історичній науці XIX - XX ст.

Теоретичне та практичне значення дисертації. На архівному матеріалі досліджено особливості розвитку державотворчих процесів 20-30-х років XVIII ст., що дає новий фактичний і висновковий матеріал для загальних курсів історії України, що розглядатимуть питання державності української нації в 20-30-х роках XVIII ст.

Висновки дисертації допоможуть в археографічній роботі історикам, що займаються виданням архівного матеріалу XVIII століття.

Проаналізовано такі явища, як ментальність, етнопсихологія (на матеріалі життя України 20-30-х років XVIII ст.). Даний матеріал може бути використаний при читанні спецкурсів та проведенні спецсеминарів на історичних факультетах у вищій школі.

Простежено взаємозв'язки між епохами гетьманування Д.Апостола та К.Розумовського через систему перспективних ліній, зачаткованих у 20-30-х рр. XVIII ст., що відкриває шлях до формування цілісної лінії у розвитку процесів державотворення.

Апробація роботи. Основні положення дисертації були відображені в публікаціях, у виступах на наукових конференціях: "Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації", - Рівне, 1992; "Місце України в світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі", - Київ, 1992; "Національна еліта та ін-

телектуальний потенціал України". - Львів, 1996. Робота обговорювалася на засіданнях відділу Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і переліку архівних джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується вибір теми, актуальність, наукова новизна, практичне значення дисертації; визначається мета дослідження, завдання роботи та основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Еволюція концептуальних підходів до осмислення діяльності гетьмана Д.Апостола та його доба в українській історичній науці" зроблено історіографічний аналіз.

За жанром це дослідження - історіографічне, котре вимагає аналізу історичних та історіософських концепцій у порядку їх виникнення протягом всього розвитку історичної думки. Водночас - це дослідження теоретичне. Тому простеження еволюції трактування українськими істориками конкретного сюжету через зміну історичних концепцій XIX - XX ст. передбачає не тільки звичайну реєстрацію наявних концептуальних побудов, описування їх внутрішньої суті чи спрощену диференціацію "хто краще - хто гірше дослідив", але й вироблення власного погляду на сутність проблеми.

Зрозуміло, що оцінка діяльності гетьмана Д.Апостола та його доби протягом тривалого розвитку історичної наукової думки зазнала певних змін. Постає питання про пошук такої

концептуальної парадигми, яка б пояснила причинну зумовленість змін трактування "сюжету", що нас цікавить. Таким стрижнем була обрана зміна оцінювальних парадигм, яка відбулася в українському суспільстві протягом XIX - XX ст.

Хронологічно першою ланкою цього процесу є роботи істориків романтичного спрямування: Д.Вантиша-Каменського, М.Маркевича, М.Макошівича.

У рамках романтизму ми розглядаємо також народження української історіософії - концепції П.Куліша й М.Костомарова, у яких домінантою історичного розвитку виступає трагізм буття.

У розділі характеризуються загальні риси історико-романтичного типу бачення минулого України.

Вплив романтизму не обмежується 30 - 50-ми роками XX ст. Специфіка української історичної науки полягає в тому, що ідеї романтизму справляють помітний вплив на неї ще й наприкінці XIX - на початку XX століття.

Весь комплекс історичних досліджень XX ст. для глибшого вивчення змін у трактуванні епохи гетьманування Д.Апостола ми розділили на кілька частин за періодами:

а) кінець XIX - поч. XX ст. Історична концепція складається під впливом народництва (аналіз історичних робіт В.Антоновича, О.Єфименко, М.Грушевського, авторів часопису "Киевская старина" і т.д.);

б) 20-ті - початок 30-х років XX століття. У залежності від історичної школи існує кілька концепцій. У методологічному плані це десятиліття, як і попереднє, для української історичної науки дещо еклектичніше: ще відчувається вплив романтизму, але марксизм набирає дедалі більшої сили;

в) від початку 30-х до 80-х рр. ХХ ст.:

1. Історична наука за радянських часів про час гетьманування Д.Апостола.

2. Осмислення цієї теми історичною наукою діаспори.

Намагаючись дати огляд історіографії від початку ХХ ст. до його 80-х років, ми зіткнулися з певними проблемами. Головна з них - збільшення корпусу історичних досліджень (якщо в ХІХ столітті список вичерпується кількома десятками робіт, то в ХХ ст. він значно збільшується), що змушує нас розглядати матеріал, дотичний до проблематики нашого дисертаційного дослідження, виходячи перш за все з типу історичного дослідження та його жанру:

- загальні історії України (охоплюють історію України від найдавніших часів до сучасності);

- дослідження, присвячені окремим темам, що почасти торкаються епохи гетьманування Д.Апостола;

- роботи, в основному присвячені добі гетьманування Д.Апостола.

Характерною рисою української історичної науки є те, що в результаті зміни ціннісних орієнтацій у ХХ ст. історична думка в своєму розвитку пройшла кілька етапів: від романтичного типу мислення, коли перш за все відшукувалась "душа народу" до періоду, коли історія вкл. часться в поле соціальних наук, що стає причиною зміни тематики історичних досліджень. На розробці проблематики, що цікавить нас, це позначилося таким чином: історики більшу увагу почали приділяти соціальним, економічним сторонам життя українського суспільства 20 - 30-х рр. ХVІІІ ст., аніж політичним питанням.

У ХХ столітті домінує пошук історичних модуляцій, формування систем загальних законів, які відкинули метафізику

романтичного типу мислення.

Відповідно до розвитку української історичної думки трактування епохи гетьманування Д.Апостола та персони самого гетьмана пройшло певну еволюцію. Оціночна парадигма розташовується від сприйняття Д.Апостола як пасивної історичної фігури, яку несе потік життя; гетьмана без власної концепції державотворення до оцінки Д.Апостола як державного діяча, який прагне скоригувати невідворотний процес деавтономізації Гетьманщини і якому це до певної міри вдається.

Помітно змінилася точка зору й на 20 - 30-ті рр. XVIII ст. В наш час вони дедалі частіше стають предметом наукового дослідження.

Подальший розвиток історичної науки важко передбачити, але з тенденцій, що проглядаються, видно, що постать Д.Апостола, а також доба його гетьманування постануть предметом цілого ряду спеціальних досліджень.

У другому розділі дисертації "Особливості політичної ситуації в Україні 20 - 30-х рр. XVIII ст." охарактеризована своєрідність епохи. Розглянута подієва канва - історичні події 20 - 30-х рр., зафіксовані в документах. Проаналізовані такі питання, як: зв'язок політичних пошуків з ментальністю народу; позитивний консерватизм мислення українця як фактор, що блокував процес руйнування автономії; формування комплексу малоросійства як загроза державності; різновекторність політичних орієнтацій українського суспільства.

Особливий інтерес до цього періоду викликаний тим, що 20 - 30-ті рр. XVIII ст. були перехідним часом в історії України:

- українське суспільство, перетворюючись на модерне,

втрачало риси архаїчності;

- автономія Гетьманщини поступово ліквідувалася, і вона ставала частиною Російської імперії;

- відбувалася психологічна переорієнтація індивіда іса самоствердження на самопізнання і т.д.

Важливим джерелом для дослідження характеру державності Гетьманщини в 20 - 30-х рр. XVIII ст. є законодавча документація, а саме, царські грамоти. У цей час вони перестають носити характер документів міждержавних зносин, набираючи обрисів "пожалування", інструкції васально залежному "народу малоросійському". Царат перебирає на себе верховну владу в Україні, а отже, і функцію видання документів державного значення.

Результатом подвійної політики царату стає формування дворівневого типу документів:

1. Документи для широкого вжитку, розповсюджені, декларативного характеру - царські грамоти, укаси, в яких царат виступає як захисник інтересів українського суспільства. Форма звернення - "до гетмана и всех подданных своих".

2. Документи для вузького кола (обмеженого вжитку) - таємні інструкції, листи. Вони надаються представникам царату на Гетьманщині.

Зміна характеру ділової документації Гетьманщини є яскравим прикладом наслідків політики царату, коли послаблення автономії стає причиною того, що місцеве діловодство починає переймати стиль діловодства Росії. В судах діаріуші замінюються реєстраційними книгами. Знижується рівень владних повноважень місцевих владних структур. І, як результат, старшинська рада звертається до царату з "мнєніями", гетьман

надсилає звіти про фінансові витрати на державні потреби до Колегії іноземних справ і т.д.

Ділова документація Гетьманщини (при її класифікації ми користувалися схемою, запропонованою авторами "Ділової документації Гетьманщини XVIII ст."¹) показує шляхи еволюції українського суспільства.

Сам факт посилення інтересу до документу, бажання задокументувати всі важливі справи (чи то купчу, чи то судові розслідування) говорить про те, що Гетьманщина втрачає риси архаїчного суспільства, в якому традиції мали вагу писаних законів. Епоха "неписаного" звичаєвого права змінюється епохою укладання "Права, по котормь судится малороссийский народ"², тобто приходить час, коли документи (юридичного, економічного характеру) починають повністю регулювати життя суспільства. Характерним для даної епохи було те, що ще зберігалися риси старої Гетьманщини, але вже чітко проглядалися обриси нової Малоросії.

Стрижневим конфліктом усього XVIII ст., на фоні якого протікало життя тогочасного суспільства, було протистояння Росії, яка могутньо утверджувалася як імперія, і Гетьманщини, яка вперто не бажала розчинятися в імперських структурах.

Фактори, які зумовили таке тривале протистояння, слід шукати перш за все в самому українському суспільстві.

У 20 - 30-х рр. XVIII століття для українства ще притаманні чітко визначені державницькі орієнтації. Вони базувалися багато в чому на міфологемах, які йдуть ще від часів

1. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. - К., 1993. - 392 с.

2. "Права, по котормь судится малороссийский народ" ... в г. Глуховъ лѣта 1743.- ІР ЦНБ України. - Ф. 1. - Спр. 236.

держави В.Хмельницького, і водночас неприйняття всього "нового", що в цей час приходило на Україну з імперською політикою. Ця особливість психологічної орієнтації тогочасного українця можна назвати позитивним консерватизмом нації. Він, орієнтовуючи націю на власні традиції і спосіб життя, не дозволяє останній сублімуватися з народом-асимілятором.

Такі настрої спонукали національну еліту шукати шляхи до реставрації автономії Гетьманщини. У XVIII столітті вони були різновекторними.

Іншою проблемою є те, що свідомість етносу, який довгий час перебуває під впливом іншого, а потім у цілковитій залежності від нього - серйозно деформується. Наслідки негативного впливу імперської політики на свідомість тогочасного українця можна спостерігати вже у 20 - 30-х рр. XVIII ст. з формуванням комплексу малоросійства.

З переорієнтацією на інші цінності руйнується вся система уявлень українця про державу: відсутність необхідності розбудови власної держави, як непотрібного елемента в системі імперії; витіснення образу гетьмана (символа автономії) образом царя як організуючого нечала суспільства і гаранта існування державності; прийняття частиною козацької еліти системи цінностей елітних груп Росії (перехід у дворянство).

Для поглибленого вивчення настроїв епохи особливо цінним матеріалом є протести, скарги, чолобитні, що надсилаються в Колегію іноземних справ. Будучи документами процесуально-юридичного характеру, вони мають емоційне забарвлення, розкриваючи не тільки політичну, економічну, соціальну ситуацію в Гетьманщині, але й світогляд тогочасного українця, його життєві орієнтації.

Документація, яку Колегія іновемних справ вела під час розслідування тієї чи іншої справи, як правило, це протоколи - теж дуже цінне джерело.

Іншим комплексом джерел є наративні джерела. Вони поглиблюють розуміння епохи. Літописи і хроніки - це широкий огляд подієвої історії, відтворення життя українського суспільства в минулому. Поряд з цим наративні джерела - це бага для вивчення таких модерних проблем, як:

а) ментальність;

б) дослідження суспільної психології епохи бароко, даючи "... надивичайно цікаву картину інтересів, стилю, переживань та думання людини українського бароко".¹

Епістолярний комплекс, як ніякий інший, носить емоційне забарвлення, а отже, найкраще відображає перехідність епохи, її аламність. Він дає уявлення й про головну тенденцію епохи - переорієнтація суспільного інтересу із зовнішнього, подієвого світу на внутрішній світ індивіда. Сам факт появи жанру щоденника свідчить про інтерес людини до самої себе, бо щоденник є одним із засобів самопізнання. В Україні цей жанр розквітає на початку XVIII ст., поступово витісняючи козацькі літописи. Останні є відображенням світу зовнішнього, в якому діють маси, а щоденник відображає внутрішній світ індивіда на фоні епохи.

В третьому розділі "Шляхи і напрямки реалізації державотворчої програми Д.Апостола" проаналізовані заходи Д.Апостола, спрямовані на реставрацію автономії та її розбудову.

У першій половині XVIII ст. виразно інтегрує роль в українському суспільстві відігравав гетьман. Він виробляв

1. Чижевський Д. Історія української літератури. - Тернопіль, 1994. - С. 291.

основну стратегію державотворення. За часів Д.Апостола це означало: визначитись у стосунках з Росією; здійснити заходи по стабілізації українського суспільства; виробити політику на перспективу.

У стосунках з Росією Д.Апостол обрав політику компромісів. Джерелом її вивчення є "Інструкція гетьмана Д.Апостола малоросійським судам".

Судова реформа Д.Апостола показова багато в чому: з однієї сторони - це чисто технічна робота (упорядкування судової системи), а з іншої - показник способу політичного мислення гетьмана, який для досягнення своєї мети виробив власну стратегію.

Політика Д.Апостола зводилась до того, щоб зберегти якомога більше простору для самостійного розвитку суспільства при якомога меншому дратуванні царського уряду або взагалі уникання конфлікту. Продуктивним за таких умов міг бути лише компромісний спосіб мислення. Зразком такого і є "Інструкція гетьмана Д.Апостола малоросійським судам". Не маючи змоги видавати політичні документи, гетьман робить юридичний документ таким, що виконує водночас і політичні функції.

Дуже важливим напрямком в діяльності Д.Апостола було формування самого суспільства та його стабілізація, що передбачало: зміцнення гетьманської влади; збереження державних традицій, що були прийнятними для українського суспільства в 20 - 30-х рр. XVIII ст.; сприяння процесу внутрішньої структуризації українського суспільства; пошук моментів, об'єднуючих це суспільство.

Роль гетьмана як організуючої сили українського суспільства ми вивчаємо на основі аналізу універсалів Д.Апосто-

ла. Зроблено загальний формулярний аналіз універсалів Д.Апостола, розглянуто окремо деякі види універсалів (універсали про гетьманську протекцію).

Кожна суспільно-політична система формує власну еліту за своїми ідеологічними чи іншими критеріями. У силу специфіки української історії проблема формування еліти є ключовою. Предметом особливого інтересу постає перша половина XVIII ст., коли це питання вирішується в умовах хоча й ардукованої, але державності. Саме у цей історичний час, пройшовши шлях становлення, утверджується українська еліта - виокремлюється як суспільна група, тобто вивисується не тільки економічно, але й за рахунок усвідомлення своєї окремішності, історичної тягlosti й своєї державотворчої місії.

Особливістю української еліти було її постійне перегрупування у відповідності до панівної концепції, її розширення і поповнення за рахунок багатьох суспільних верств.

Реалізація будь-яких державотворчих планів, як правило, супроводжується підготовкою майбутньої еліти, яка могла б продовжити розпочату справу.

У XVIII ст. утворюється новий прошарок людей - нащадки військової еліти (сини козацької старшини), що виділилися в окрему суспільну групу, яка в свою чергу стала потужною базою формування нової національної еліти, що знаходилася поза зоною царського впливу. Відповідно поставало питання про її оформлення за новими нормами, але з урахуванням традицій військової держави, якою була Гетьманщина. Суспільними інститутами цієї нової еліти й стали товариства "бунчукове", "значкове". Вони відповідали суспільним смакам, тому що виходили з самих початків української держави часів Б.Хмель-

ницького, вписуючи нову еліту в рамки військового устрою Гетьманщини, але в той же час були достатньо гнучкими, щоб задовольнити нові потреби суспільства, яке входило до наступної фази розвитку.

У часи Д.Апостола, але ще більше за К.Розумовського, бунчукові і значкові товариші почали відігравати вагомий роль в державотворчому житті Гетьманщини як національна еліта.

Необхідною джерельною базою для вивчення інституту бунчукового і значкового товариств може стати широке коло підземних джерел. Це, перш за все, офіційно-службова документація:

- обліково-статистична (відомості, розписки, компути).

Одним з основних документів у вивченні персонального складу є компути бунчукового товариства.

- відомості про матеріальний стан бунчукових товаришів.

Директивно-розпорядча документація (укази); універсали та довідково-інвентарна документація (протоколи, описи майна).

Група універсалів Д.Апостола, якими він підтверджував право того чи іншого товариша на успадковані, куплені, арідка - надані ним же - гетьманом землі й "добра" - досить чисельна.

- участь бунчукового товариства у державному житті Гетьманщини: директивно-розпорядча документація (універсали, укази, листи, ордери, інструкції); виконавча (донесення, звіти); процесуально-юридична (відкриті листи, "рогоск", протоколи судових справ).

Ще одним великим джерелом інформації, яке, на нашу думку, носить найповніші відомості про майновий стан бунчуково-

го і значкового товариств в книги ревізій земельного фонду, проведених під час гетьманування Д.Апостола.

У висновках узагальнено результати дисертаційного дослідження порушеної проблеми.

Трактування українськими істориками епохи гетьманування Д.Апостола та діяльності самого гетьмана протягом XIX - XX століття зазнало змін. Ці зміни були зумовлені еволюцією ціннісних орієнтацій українського суспільства.

На сучасному етапі джерельна база для вивчення державотворчих процесів, що проходили в 20 - 30-х рр. XVIII ст. є достатньою. Найвні джерела досить репрезентативні для всебічного аналізу державотворчих процесів.

За часів гетьманування Д.Апостола руйнація автономії Гетьманщини в боку Росії продовжується. Свідомість етносу, який довгий час перебуває під впливом іншого, серйозно деформується. Але все ж українське суспільство в 20 - 30-х рр. XVIII ст. зберігає певний потенціал, щоб опиратися руйнівним процесам.

Гетьман Д.Апостол як представник певної частини козацької еліти, орієнтованої перш за все на самостійність, активно боровся за відновлення автономії.

Як і кожна перехідна епоха, епоха, що досліджується нами, багато в чому парадоксальна. Це стосується і державотворчих процесів, що проходили у XVIII ст. Воно - це століття було часом розквіту державотворчої думки (конституція П.Орлика, проекти реформування Гетьманщини П.Полуботком і К.Розумовським), але в той же час ця епоха стала періодом обвальної руйнації автономії Гетьманщини - процес, який намагався нейтралізувати Д.Апостол.

Основні положення, що виносяться на захист:

- Вивчення історії державності періоду Гетьманщини вимагає розширення джерельної бази, комплексного дослідження всіх письмових документів цієї епохи (від актових документації до художніх текстів), оскільки вивчення даної проблеми потребує розгляду, окрім усього іншого, таких складних питань, як ментальність, зміна ціннісних орієнтацій українського суспільства XVIII ст., динаміка психологічних процесів.

- Найважчий корпус документальних джерел є досить репрезентативним для всебічного аналізу державотворчих процесів у 20-30-х рр. XVIII ст.

- 20-30-ті роки XVIII ст. - це час пошуку шляхів розвитку українського суспільства за принципово нових умов: з однієї сторони, посилення процесу деавтономізації Гетьманщини, посилення різновекторності політичних орієнтацій української еліти, деформація свідомості українця під впливом колоніальної політики Росії (формування комплексу малоросійства); з іншої - консерватизм політичного мислення українського етносу як фактор збереження феномену державності, державницькі орієнтації частини козацької старшини та інше.

- Комплексний аналіз документальних джерел свідчить про те, що державотворча діяльність Д.Апостола має чітку концептуальну спрямованість і включає кілька стратегічних напрямків, спрямованих на реставрацію автономії.

- Трактування постаті гетьмана Д.Апостола українською історичною наукою XIX - XX ст. пройшло еволюцію від оприйняття його як пасивної історичної фігури, діяча без власної концепції державотворення до оцінки цього гетьмана як державного діяча, який прагне скоригувати історичний процес і

якому це до певної міри вдається.

- Сприйняття епохи гетьманування Д.Апостола (1727 - 1734 рр.) зазнало певних змін: практично не помічена істориками XIX ст. ця епоха стає однією з ключових у XX ст.

Основні положення дисертації, відображені у публікаціях:

1. Гетьман Д.Апостол і його доба в оцінці істориків XIX ст. - Ніжня, 1996. - 19 с.

2. Полонська-Василенко Н. Гетьманство Данила Апостола (у співавторстві). - // Наука і суспільство. - 1995. - № 3 - 4, 5 - 6. - С. 34 - 39, С. 27 - 31.

3. Боротьба Данила Апостола з полковницькою опозицією // Старожитності. - 1995. - № 5 - 6. - С. 6 - 7.

4. Особливості формування історичного портрету М.Костомаровим (ментальність народу як фактор портретування) // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. Науково-практична конференція. - Рівне. - 1992. - С. 92 - 93.

5. Зміна форм боротьби за українську державність у першій половині XVIII ст. // Місце України в світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі. - К., 1992. - С. 18 - 21 (Теги).

Ковальчук О.А. Процессы укрепления государственности в украинском обществе в период гетманства Д.Апостола. (историографический и источниковедческий аспекты).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 - Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Гру-

шевского, Киев, 1996.

В диссертации исследуются проблемы государственности украинского общества 20 - 30-х гг. XVIII в. Особое внимание уделено историографическому аспекту этого вопроса, а также анализу письменных источников, принадлежащих к исследуемой нами эпохе. Рассмотрено ряд актуальных проблем: ментальность, психологический фон эпохи, поиски путей реализации гетманом Д.Апостолом программы укрепления автономного статуса Гетманщины.

Kovalohouk O.A. State formation processes in the Ukrainian society under Danylo Apostol's rule (historiographic and source studies aspects).

A thesis submitted for a Candidate of History academic degree with specialization 07.00.06 - Historiography, source studies and special historical disciplines. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kiev. 1996.

In the thesis there are being investigated the problems of state formation of the Ukrainian society in 20-30s years, XVIII century. Special attention is paid to the historiographic aspects of this matter as well as to the written sources analysis, which belong to the period studied. There have been considered a number of actual problems: mentality, psychological background, Danylo Apostol's attempts to find ways to implement the program of Hetmanschchyna's autonomy status.

Ключеві слова: історіографія, джерельна база, актовa документація, державотворення, гетьман, Гетьманщина.

Підписано до друку 7.05.96. Формат 60x80
Ум. друк. арк. 0,9 Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 228 1996р. Багьлатчій

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

1111 228

AB 34.980